

KITEKINTÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI KONSZOLIDÁCIÓRA

CSATLAKOZÁS UTÁNI VÁLSÁG MAGYARORSZÁGON

Ágh Attila

(egyetemi tanár, BCE Politikatudományi intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

Az uniós belépéssel komoly sokkhatás érte a közép-európai új demokráciákat, amit csatlakozás utáni válságnak nevezünk. Ezt a komplex jelenséget a tanulmány két tartós folyamat oldaláról közelíti meg, és azok tetőzéseként mutatja be. Abból indul ki, hogy a rendszerváltás hatásaként egyfelől strukturális társadalmi válság jött létre, mert a gazdasági deficitet a válságkezelés során társadalmi deficitté konvertálták, másfelől az új demokráciák állama még nem tudott kiépülni és gyenge maradt. A deficitese társadalmat és a gyenge államot érte az uniós csatlakozás, s ez váltott ki sokkhatást, mert a közép-európai országok sem a társadalmi kapacitás, sem az intézményrendszer kiépítettsége tekintetében nem voltak felkészülve az uniós tagságra. Az EU történetéből közismert, hogy valamennyi kibővítés erős megrázkódtatással járt, de mivel mind a társadalmi kapacitás, mind pedig az intézményrendszer magasabb szinten volt, ezért kisebb volt a feszültség és rövidebb ideig tartott, s valódi csatlakozás utáni válság nem alakult ki. Az új közép-európai tagországok várhatóan egy évtized alatt befejezik a csatlakozás utáni periódust és megkezdődik az új, gyorsított felzárkózás időszaka.

KULCSSZAVAK ■ csatlakozás utáni szakasz ■ felzárkózási szakasz ■ strukturális válság
■ gyenge állam ■ „az állam elfoglalása” ■ felzárkózási folyamat ■ társadalmi kapacitás
■ intézményépítés

Az uniós belépéssel valamennyi új tagállamban megkezdődött a csatlakozás utáni válság. A csatlakozás utáni válság közös kiváltó oka a kettős nyomás és kihívás: az EU-tagsággal erőteljesen megjelenik egyfelől az uniós versenyképesség „külső” követelménye, másfelől felerősödik a szociális konszolidációra való „belső” nyomás. Az uniós alkalmazkodást azonban az is rendkívül megnehezíti, hogy voltaképpen két feladat torlódik, hiszen az új tagállamok még sem intézményrendszerükben, sem társadalmi kapacitásukban nem készültek fel az uniós tagságra, ezért a felkészülést már az Unión belül kell pótolni, de egyúttal követni kell a régi tagállamokat az időközben bevezetett új intézményi és közpolitikai változások átvételében is. Ezt a kettős feladatot még tovább nehezíti az a körülmény is, hogy amikor éppen az új modernizációs kényszer belép, akkor már erősen jelentkezik a „csatlakozási fáradtság” vagy „reform-fáradtság” is, s ezek együttes hatására az új tagállamokban bekövetkezik a populizmus aranykora. A 2007-es év mindenütt a társadalmi türelem elvesztésének és a társadalmak tüntetési-ellenállási üzemmódba való átlépésének

az éve. A csatlakozás utáni válság kibontakozása – a régi, tartós problémák kieleződése és az új problémák belépése – azonban mindenütt az adott tagállam sajátosságainak megfelelően történik. Így a válság Lengyelországban és Szlovákiában a magyar esetnél erőteljesebben, Csehországban pedig kevésbé markánsan jelentkezik.¹

A korábban belépő, kevésbé fejlett tagországok példája alapján megállapítható, hogy a belépést a csatlakozás utáni periódus (*post-accession period*) követi, utána kerülhet sor a valódi felzárkózási periódusra (*take-off period*), amelyben az új tagországok megközelítik az EU-átlagot, és a formális tagság után eléri a versenyképes és eredményes uniós tagságot (*effective membership*). Bár a csatlakozás utáni válság bizonyos kezdetleges formái minden eddigi belépő országnál korábban is megfigyelhetők voltak, ám a legutóbb csatlakozó országok nemcsak jóval fejletlenebbek az EU15 tagállamoknál, de ráadásul már egy jóval fejlettebb és gazdagabb unióba léptek be, ami felfokozta a sokkhatást. Ezért a csatlakozás utáni válság leküzdése várhatóan egy egész évtizedet vesz igénybe, s ez egyben a teljes, „kiteljesült” tagság elérésének szakasza is. A teljes tagság az az állapot, amikor az új tagország már részt vesz az összes uniós közpolitikában, beleértve az euró bevezetését is, és csak ezután következhet az igazi felzárkózási időszak, ami a 2020-as évtizedben várható.²

A „STRUKTURÁLIS VÁLSÁG” TETŐZÉSE AZ UNIÓS BELÉPÉSEL

Magyarországon nincs politikai, szociális vagy erkölcsi válság, ahogy manapság a belpolitikai küzdelmekben elhangzik, de a kilencvenes évek eleje óta kibontakozóban van nálunk is egy súlyos, elmélyülő és tartós *strukturális* válság, amelynek intézményi, politikai és kulturális-életmódbeli következményeit is számba kell venni. A magyar társadalom is óriási árat fizetett rendszerváltásért, azaz felhalmozott társadalmi deficitet, mélyülő társadalmi strukturális válságot okozott már eddig is a nagy ellátó rendszerek katasztrofális működése az elmúlt két évtizedben. A két „zaklatott évtized” (Csike–Kuti, 2006: 75) után az EU-ba való belépés egyrészt felerősíti ezt a strukturális válságot, másrészt már középtávon megadja leküzdésének lehetőségeit és eszközeit a társadalmi rendszerváltáshoz. A rendszerváltásnak ugyanis legalább három – gazdasági, politikai és társadalmi – alapvető dimenziója van, amelyeknek különböző a belső logikája és az időbeli lefutása, s ezek a folyamatok szembe is kerülhetnek egymással. A jelenlegi történelmi helyzetet tömören úgy lehet jellemezni, hogy a rendszerváltás a gazdaságban és a politikában lényegében végbement, a társadalmi rendszerváltás pedig még nem történt meg, sőt a társadalom súlyosan károsodott a rendszerváltás két évtizede alatt. Nagy történelmi távlatban a három folyamat ugyan felerősíti egymást, de a folyamatok első évtizedeire mégis inkább a három dimenzió ellentmondása jellemző.³

A strukturális válság hazai áttekintése egyben jó lehetőséget ad az általánosításra az új tagállamok tekintetében, hiszen szembeötlő az alapvető folyamatok hasonlósága. Az 1989-es szintről 1992-re 94,3; 73,9; 78,1; illetve 78,2 százalékra csökkentek a reálbérek Csehországban, Lengyelországban, Szlovákiában, illetve Magyarországon, valamint a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek a három-négyszeres különbségről nyolc-tízszerez különbséggé polarizálódtak. A Rasmussen és Delors által kiadott (2007) *New Social Europe* című kiadvány a részletes adatbázis összegezésével jelzi, hogy a szociális helyzet még mindig komoly gondot okoz az új tagállamokban. A helyzet Lengyelországban a legrosszabb és Csehországban a legjobb, Szlovákia és Magyarország a két szélső eset között foglal helyet (Stark, 2007). Nem véletlen persze, hogy a szegénység és munkanélküliség, a kizártság és a leszakadás problémájához 2007 végén az Európai Bizottság újra visszatért, hiszen ez a probléma a lakosság jelentős hányadának marginalizálódása révén valamennyi tagállamban jelentkezik, de különösen súlyos az új tagállamokban.⁴

A gazdasági és politikai rendszerváltásnak ugyanis „területi” ára és szociális ára is van, ami egyben sajátos szociális és területi kapacitáshiányként is jelentkezik. Két évtizedig a szűk értelemben vett gazdaság externáliának tekintette és ingyen felfalta a társadalom összes erőforrását, a politika pedig eljutott a konszenzuális kezdetektől a teljes polarizációig és konfrontációig. Mivel a rendszerváltásért már eddig is túl nagy árat fizetett a társadalom, ezért most elérkezett a társadalmi türelem felmondásának, és a tüntetési-ellenállási üzemmódba való átmenetének történelmi pillanata. A rendszerváltás a mantraszerűen ismételtetett óriási vívmányai mellett rengeteg káros mellékhatással járt, amelyeknek kezelését kormányról-kormányra tologatták és halasztották. Az eddig elhanyagolt káros mellékhatásokból adódóan lelassulhat az egész eddigi fejlődés, de ebből a csapdahelyzetből hozhat kitörést az uniós erőforrásokat intenzíven és hatékonyan felhasználó fejlesztéspolitika. A szokásos ironikus megközelítés szerint vagy a „nyugatias” EU-fejlesztéspolitika hasonlítja magához a magyar intézményrendszert, vagy a „keleties” magyar intézményrendszer torzítja magához az EU-fejlesztéspolitikát (Szabó, 2006). Bár a magam részéről is felhívtam a figyelmet „a rendszerváltás tragikus befejezetlenségére” (Ágh, 2004), mégsem osztom Szalai Júlia véleményét, aki szerint már eldőlt a kérdés, mivel nem írhatjuk a „berendezkedés mai feszültségeit és belső ellentmondásait valamiféle könnyen korrigálható »átmenetiség« számlájára”, hanem ezt a fennálló eltorzult társadalmat „kész *struktúráként* kell szemlélnünk” (Szalai, 2007: 51). A strukturális válságot mégis inkább a maga átmenetiségében kell szemlélni, mint az uniós felzárkózás legkorábbi és mélyen ellentmondásos szakaszát.

A hazai társadalomtudományban azonban a széleskörű kezdeményezések ellenére sincs még kialakult, viszonylag egységes megközelítés és letisztult fogalomrendszer a rendszerváltás során eltorzult magyar társadalomnak és

a tényleges közpolitikai folyamat szereplőinek a jellemzésére. Ezért mind a szociológiában, mind pedig a politológiában ebben a tekintetben paradigmaváltásra van szükség. A magyar közbeszédben és tudományosságban ugyanis a társadalmi fejlődés súlyos eltorzulásának témaköre marginalizálódott. „A társadalomszerkezeti problémák pedig sokkal nagyobbak azoknál, amelyeket a politikai közbeszéd és gyakorlat elismer. Semmilyen stratégiai válasz nincs például a tömeges szegénységre, a társadalmi és anyagi tőke hiányában elmaradó középrétegesedésre” (Kovách, 2006: 21). Pedig Nyugatról beszivárgott az a meggyőződés is, hogy a gazdasági fejlődés igazi támasza és hajtóereje a társadalom magas civilizációs szintje, a legnagyobb gátja pedig az „új barbárság”, vagyis az a szociális és képzettségi szakadék, ami nálunk is egyre erőteljesebben kialakul. A fejlődés és az elmaradottság, a felzárkózás és a leszakadás, az integráció és a szegregáció nagy elkülönült, gettósodó területi foltokban, a szegénység terjedő szigetein pettyezik az ország térképét (Bukodi, 2006 és Kovách – Nagy Kalamász, 2006). A súlyos politikai probléma tehát az, hogy nemcsak a helyzetfelismerés, a rádöbbenés hiányzik a strukturális válság felismerésében, hanem az is, hogy a politika és a közvélemény még nem érzékeli a negatív társadalmi fejlődésnek a rendszerváltással szervesen összefüggő belső dinamikáját, „ördögi köreit”, azért nincs is érdemi program annak leállítására és visszafordítására, azaz a szociális konszolidációra, majd a teljes társadalmi rendszerváltásra.⁵

Az első strukturális sokkhatást a nemzetközi irodalomban az „átmenet áráként” (*transition cost*) tárgyalják, amelyhez csatlakozik a második sokkhatás is, mint a „belépés ára” (*accession cost*). A piacgazdaság kiépítésének erőteljes polarizáló hatása volt a kilencvenes években, ami sok vesztest termelt, és a munka világából a gazdasági-társadalmi passzivitásba szorította ki őket, mivel ez a folyamat összekapcsolódott az ipari társadalom gyors összeomlásával, ami leértékelte a hazai munkaerő jelentős részét (*strukturális munkanélküliség*). Az uniós belépéssel ez a sokkhatás megismétlődött, és még jobban felerősödött, mivel a magyar társadalom egésze nemcsak az intézményrendszerével, hanem az emberi-társadalmi kapacitás tekintetében sem volt felkészülve a csatlakozásra (*strukturális kapacitáshiány*). Ez alkalommal inkább a nemzeti bezárkózás végéről beszélhetünk, vagyis olyan „összeomlásról”, ami leértékelte a csak hazai referenciakeretek között működtethető munkaerőt, beleértve a – nyelvtudás és uniós kitekintés nélküli – értelmiségi képzettségek jelentős részét is. Az optimista becslések szerint is a belépéskor legfeljebb a magyar népesség egyharmada számított az EU-ban versenyképesnek, azaz rendelkezett az uniós versenyképességhez szükséges kapacitással, készségekkel és ismeretekkel. A magyar társadalom egészében véve tehát még nem rendelkezett az uniós alkalmazkodáshoz szükséges rugalmas foglalkoztatási struktúrával. Pedig a fejlett országokban „a stabil, életfogytig tartó munkát felváltja az ideiglenes, rövid távú, rugalmasságot igénylő munka, amely természetesen ezekhez a

változásokhoz kapcsolódni tudó munkaerőt kíván. A leginkább tehát a több szempontból is *rugalmas foglalkoztatás* ösztönzése lehet az állam egyik jövőbeli foglalkoztatáspolitikai célja, hiszen ezzel lehet felvenni más gazdaságokkal a versenyt, de legalábbis tartani a lépést” (Csike–Kuti, 2006: 50). Ezért jött létre a nyugatival szemben a „fordított kétharmados társadalom” (Laki, 2006: 183–184), amelyben az emberek kétharmada a belépést súlyos konfliktusként élte meg, potenciális vagy tényleges vesztesként, de mindenképpen súlyos megárazkodtatásként. Ugyanez megmutatkozik területi bontásban is, a hét magyar régió közül három, s a kistérségeknek is mindössze egyharmada mutatkozott versenyképesnek. A társadalmi egyenlőtlenségek tehát mindinkább területi dimenziót öltenek, vagyis térben is szétterülnek és polarizálódnak, s ez új hangsúlyt ad a területfejlesztési politikának (Ladányi, 2007: 2–4).

A strukturális válság két menetének bemutatása azonban még csak a lényegi vonásokban lehetséges, mert a szerteágazó felmérések ellenére sem készült még el a mai magyar társadalom pontos térképe. Feltevésem szerint azért, mert a „történelmi sebhelyek” után még nem tártuk fel teljesen a maguk átfogó összefüggéseiben a rendszerváltás konfliktusmezőit és *konfliktuskonténeréit*, amelyek úgy formálták a magyar társadalom szerkezetét, mint az üstökösbecsapódások a Hold felszínét. A rendszerváltás kezdetén a magyar társadalom óriási gazdasági deficittel indult, amelyet csak radikális restriktcióval lehetett felszámolni, így a gazdasági deficitet társadalmi–területi deficitté konvertálták, vagyis a különböző társadalmi szférákba és területi szintekre lenyomott deficitte változtatták. Ez az óriási konfliktustömeg egyben minden intézményi reform legnagyobb társadalmi akadálya és korlátja is, hiszen már a legcsekélyebb reformlépéseknél is súlyos érdekkellentétekhez, forrás-elosztási összecsapásokhoz vezet, mivel feltár egy sebet, megbolygat egy megszokott aszimmetriát, ezért már egy kis változtatáshoz is nagy, felhalmozott történelmi adósságot kellene leróni. A rendszerváltás „győzelmi jelentései” egy évtizedig csak a makroszféra előrehaladásáról szóltak, mivel 1997 után a gazdaság stabil növekedési pályára állt. Ez visszatérést jelentett a makrogazdasági növekedéshez az 1989-es szint elérése, majd meghaladása révén, politikai szinten pedig meghozta a demokratikus rendszer makroszintű kialakítását és stabil működtetését. 1998-ban a GDP elérte az 1990-es szintet, s a kétezres években tovább folytatódott az erőteljes gazdasági növekedés, s 2006-ban az 1990-es szint mintegy 130 százalékán áll, miközben gyorsan csökkent az infláció is. Megtörtént a személyi jövedelmek korrekciója is a reálbérek és a nyugdíjak növekedésével, de a reálkeresetek tartósan csak 2000 után haladták meg az 1990-es szintet (Berend, 2007: 272). A rendszerváltás első szakaszában a politikai és gazdasági konfliktusok nagy tömege zúdult a központi kormányra, ugyanakkor az államigazgatási és az önkormányzati szint alkotmányos szétválasztása egyben nagy lehetőséget is kínált a politika számára a konfliktusok atomizációjára. A fragmentált települési szint védtelenné vált az állami nyomással szemben, amely a demokratizálás

szellemében, de csupán a formális decentralizálás jegyében a közszolgáltatások sokaságát delegálta a települési szintre, de azok teljes finanszírozása nélkül. A makroszintű konfliktusok ezzel relatíve eltűntek, vagy kevésbé erőteljesen mutatkoztak meg, de annál erősebben jelentkeztek a társadalom alapszintjén, viszont ilyen atomizált formájukban sokkal kevésbé volt össztársadalmi válsággerjesztő hatásuk. Ezzel viszont tartóssá vált az ország gyorsan felzárkózó és leszakadó régiókra történő „kettészakadása” is.⁶

Az uniós belépéssel tehát olyan fordulóponthoz értünk, amikor egyfelől a rendszerváltás már elhasználta a gazdasági-társadalmi és politikai tartalékokat, másfelől az EU-felzárkózás egyre növekvő emberi-társadalmi kapacitást követelt meg, így a magyar történelemben szokásos ellentmondásos fejlődés elérte a korlátait. A konfliktuskonténerekbe lesüllyesztett veszteségek módszere már nemcsak társadalmilag vált tarthatatlanná, hanem egyben lehetetlenné tette az egész rendszer továbbfejlesztését, és fokozódó átöröklött „abszolút” és az uniós tagsággal létrejött, „relatív” kapacitáshiányra vezetett. Így most már magának a privilegizált makrogazdaságnak és a makropolitikának a hatékony működését is veszélyezteti, mert a mikroszintek már annyira elgyengültek, hogy nem képesek több konfliktust elnyelni. Márpedig a társadalmi és területi polarizáció leállítására és visszafordítására nélkül az EU-felzárkózáshoz szükséges társadalmi kapacitás kiépítése nem lehetséges. A társadalmi alapszintről való radikális elvonás, azaz a makroszinten jelentkező ellentmondások feloldása a konfliktuskonténerek mezo- és mikrotársadalmi szinteken való létrehozásával mostanára már a fejlődés legnagyobb akadályává vált, mivel az állami kapacitás és a társadalmi kapacitás különbsége olyan feszültséggé fokozódott, ami gátolja az uniós felzárkózást. Az állami kapacitás bővítése elegendőnek látszott a csatlakozási tárgyalások időszakában, de a belépéssel már kitűnt, hogy a csatlakozás lebonyolításának valóságos állami monopóliuma következtében a csatlakozás demokratikus deficite intézményi és kulturális szinten egyaránt óriásira növekedett. Ezért a tartós elvonások révén most éppen az a társadalmi kapacitás hiányzik, ami szükséges lenne az unión belüli versenyképességhez. Ám a politikai és jogi átalakulás felszíne alatt még most is ott morajlik a strukturális válság, mert a marginálisok körül egyre jobban zárul a szociális és térszerkezeti gettó (*strukturális elszigeteltség*). Az ország dinamikus gazdasági fejlődése ellenére az utóbbi évtizedben megtörtént az országnak a passzív és az aktív rétegekre való kettészakadása is. A gazdaságilag aktívak aránya alig emelkedett ötven százalék fölé – 2006-ban 57,3 százalék volt –, vagyis a termelés gyors felfutása ellenére sem csökkent a munka világából kirekesztettek aránya. A rendszerváltás talán legsúlyosabb társadalmi ára éppen az volt, hogy az aktív korban lévő lakosság mintegy harmada marginalizálódott és kirekesztődött a munka világából, s ezzel jelentős részben a társadalmi aktivitás egyéb formáiból is.⁷

A jelenlegi reformfolyamatot tehát csak a nagy történelmi összefüggésekbe

beillesztve lehet értékelni, hiszen egy olyan radikális reform indult el, ami már két évtizede várat magára, és nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és intézményi felzárkózást is jelent az Unióhoz. Egy-egy éles politikai konfliktusban ugyanis az egész múlt feltárul, avagy lazábban fogalmazva, a 2006-ban megkezdett nagyszabású reformcsomag kezdetekor sorra potyogtak ki az otthagytott-ottfelejtett csontvázak a kinyitott szekrényekből, vagyis a megreformálandó közpolitikákból. Nálunk egy olyan társadalmat talált telibe a reform, ami a régmúlt adósságait még mindig cipeli, de közben még újabb terheket is ráraktak a közelmúlt történései, a rendszerváltás évtizedei. Ezért a társadalmi fejlődés egy-egy nagy látványos megtorpanás formájában már többször elakadt az így felhalmozott problémákon. Most a csatlakozás utáni válság idején is nemcsak a kormány, hanem az egész társadalom küszködik az uniós alkalmazkodás „hegyemenetével”, mivel a régmúlt és a közelmúlt terhei egyaránt visszahúzzák. Bármennyire is túlzásnak tűnik, de a költségvetési kiigazítás és az államreform a reformoknak mégiscsak a könnyebbik része, mert a „mozgáskorlátozott” magyar társadalom mobilizálása még ennél is sokkal nehezebb feladat, bár éppen ezen múlik a reform sikere. A „társadalom alulnézetben” megközelítésben a reform előtt álló problémák sokkal súlyosabbnak bizonyulnak, mint pusztán az intézmények reformja. A jelenlegi reformok ugyanis végső soron a magyar társadalomnak a több évszázados – vagy újabban két évtizedes – alapzatába, eltorzult struktúrái, intézményei és magatartásformái betonkemény rendszerébe ütköztek bele, amit jól mutat már a keserves kezdet is az első évben. A két évtizedes strukturális válság során a magyar társadalom politikai polarizációja kulturális polarizációvá mélyült, avagy megfordítva most már a kulturális polarizáció jelentkezik politikai megosztottságként. Mindenesetre, politikai álláspontjuk jelentős mértékben megszabja az emberek látásmódját, az általános társadalmi helyzet és a saját helyzetük értékelésében, bár „a politika nem vakítja meg az embereket, a különböző politikai preferenciákkal rendelkező választók képesek elvonatkoztatni a pártok állításaitól, és értelmesen beszélni ugyanarról a közös valóságról, amiben élünk – pártállástól függetlenül” (Hack, 2006: 404).⁸

A FEJLESZTŐ ÁLLAM ÉS A CSATLAKOZÁS UTÁNI VÁLSÁG LEKÜZDÉSE

A 2007-es év a strukturális válság tetőzésének éve volt, mert ekkor érte el az utóbbi két évtizedben felhalmozott deficit azt a kritikus mértéket, ami radikális reformok nélkül már lelassítja, sőt meg is akadályozhatja a további fejlődést. Most tehát fokozott erővel vetődik fel a strukturális válság leküzdésének lehetősége és eszköze. Az állam sodródása avagy „vakrepülése” maga is a strukturális válság előidézője, de egyben kísérő jelensége is volt, mivel az állam maga is a strukturális gyengeség-tehetetlenség állapotába került. Így

az államreform adja meg a fordulat – a fennálló torz struktúrák széttörésének – lehetőségét, amelyben magának az államnak a szerepe és a jellege változik meg radikálisan, s a belépő fejlesztő-felzárkóztató állam válik a válság leküzdése első szakaszában a főszereplővé. Az uniós belépés időszakában fejlesztő-felzárkóztató államra van szükség, amit az Unió hivatalosan is előír, hiszen az uniós átlag 75 százaléka alatti tagállamoknak hosszú távú stratégiai tervet kell készíteniük, és annak megfelelő fejlesztéspolitikai intézményrendszert kell létrehozniuk (Terták, 2006). A csatlakozás utáni válsággal való birkózás első szakasza tehát az állam koncentrált erőfeszítését kívánja meg a széleskörű reformok beindításához, de magát a fejlesztő államot is ki kell alakítani az államreform révén.⁹

Valóban, „ebben a térségben a reformok szinte soha nem alulról indulnak, hanem épp ellenkezőleg, úgynevezett top-down, tehát fölülről indított és lefelé ható reformok.”, ahogy Gyurcsány Ferenc is megjegyezte egy év végi interjújában. Azt is feltételezte, hogy „túl vagyunk a reformok első szakaszán, ami azt jelenti, hogy elvégeztük a nagy alrendszerek átalakításához feltétlenül szükséges munkát, a régi struktúrák lebontását, és most következik az építés” (Gyurcsány, 2007: 3, 8). A legnagyobb nehézséget azonban minden reformfolyamatban – így a strukturális válság érdemi kezelésében is – az okozza, hogy a megreformált államnak a második szakaszban át kell adnia a vezető szerepet a „társadalmi középnek”, a civil társadalom tetőszervezeteinek, mert csak azok megerősödése és kiépítése teszi lehetővé a felülről megindított reform fenntartható fejlődését. Ám a társadalmi közép nálunk hagyományosan gyenge volt, és a rendszerváltás során felgyülemlett szociális feszültségek még tovább gyengítették. Paradox módon a társadalmi közép gyengeségének az egyik fő oka magának az államnak, s vele a makropolitikai szféra aktorainak a saját gyengeségükből adódó kizorító törekvése. Ezért mindenekeelőtt le kell számolnunk a közhiedelmekben szereplő nagy és erős állam mítoszával a rendszerváltás idején, és vele szembe kell állítani az intézményrendszer európaizálásának sürgető feladatát.¹⁰

Az elmúlt két évtizedben, a rendszerváltás kezdete óta szembetűnő az új demokráciák államainak krónikus és akut gyengesége és tétovasága, ami az uniós belépést követő strukturális, a rendszer egészéből következő, külső és belső nyomás alatt különösen világosan megmutatkozott. A korábbi állam a nyolcvanas évek végén lényegében összeomlott az általános összeomlással, de az új állam azóta sem tudott igazán felépülni és hatékonyan működni. Bár azt imitálta, hogy nagy és hatalmas, valójában mégis kicsi és gyenge volt. Nem tervezte és irányította a társadalmi-gazdasági folyamatokat, hanem sodródott velük, avagy vakrepülést produkált, s képtelen volt nemcsak előre jelezni, hanem akár követni is a társadalom gyors átalakulásait. Az államnak a mi térségünkben még ma sincs pontos és részletes nyilvántartása, avagy adatbázisa a társadalom különféle szféráiról, ezért nem is tudja működtetni, irányítani és

ellenőrizni azokat, ami az adóztatás és a közrend-jogrend fenntartásának kudarcában tűnik ki a legmarkánsabban. Az állam a legjellegzetesebb példája a külső és belső európaizálás szétválásának, hiszen a régiónk államai a „külső”, a tagállami kapcsolathoz szükséges intézményeiket még csak kiépítették, de igen kevésbé jutottak előre az egész intézményrendszer „belső” európaizálásában. Még ennél is látványosabb a pártok „általános válsága” az uniós belépéssel, hiszen beleragadtak az „átmenet” problémáiba az uniós tagság idején is, ezért nincs új programjuk és perspektívájuk az Unión belüli fejlődésre (Ágh, 2006b). A 2004–2007 közötti időszakban az uniós tagság követelményrendszerének „cunamija”, óriási szökőárja elérte a kormányokat, s azok sorra omlottak össze Kelet-Közép-Európában a teljesítménykényszer súlya alatt. A strukturális válság tehát áthatja az egész politikai szférát, nem „politikai” válságként a kifejezés közvetlen belpolitikai értelmében, hanem tartós és mélyreható válságként a szféra megkésett, félbemaradt és eltorzult kiépülése tekintetében.

A csatlakozás utáni válság teljes feltárásához ezért meg kell ismernünk a korai demokratikus állam történetét is, amelyben az erős érdekcsoportok az államot jelentős mértékben elfoglalták (*state capture*), vagyis az állam maga is az erős érdekcsoportok eszközévé vált. A régiónkban a rendszerváltás során az állam „privatizációja”, azaz gyakorlati elfoglalása ment végbe, mivel az egyes erős érdekcsoportok maguk alá gyűrték az állam egy-egy szegmensét, és azt a maguk javára működtetik. Nem a „szabadság kis körei” jöttek létre tehát, mint az önkormányzás intézményei, hanem a „privilegiumok kis körei”, az elprivatizált kis világok kemény magánérdekei az összes társadalmi szférában. A „hazai átalakulás csapdája” valójában nálunk is „a formális és az informális gazdaság kibogozhatatlan egybefonódása”, mint „a piaci folyamatokat hatalmukba kerítő rendies szerkezetek megszilárdulása”, ami lehetővé tette az állami redisztribúció átcsoportosítását a „piacról kiszoruló szegények” kárára és a „piacképes csoportok” javára. Valamennyi új tagállamra kiterjesztve elmondható, hogy a rendszerváltás társadalmi hátterében „az új társadalmi pozíciók »államosítása« körüli küzdelmek állnak” (Szalai, 2006: 14–15, 31, 53). A társadalom ezért nem egyszerűen a foglalkozási és jövedelmi viszonyok alapján polarizálódott, hanem a gyakorlattá kövesedett vagy akár jogilag is rögzített privilegiumok rendszerére alapján. A társadalmi strukturálódás fő szempontját ezért az adja, hogy az erős csoportok az állam átverésére, az adóvisszatartásra és a közpénzekből való élösködésre épülnek, a gyenge csoportok pedig elszenvedői ennek az állandó, államilag szervezett jövedelem átcsoportosításnak. Egészében véve a mai magyar társadalmat is az erős és gyenge érdekképviseletek, hálózatok és koalíciók mély megosztottsága jellemzi (Angelusz–Tardos, 2006).¹¹

Alulnézetben tehát a keleties intézményrendszer útja a *spontán* káosztól a *rendezett*, avagy szervezett káoszig vezet. A kilencvenes évek elején az eredeti intézményi káosz még spontánul jött létre az átalakulás következtében, míg a kétezres években már sorra mutatkoztak annak a jelei, hogy elfajzott, pa-

razita intézmények alakultak ki a hivatalos-állami intézményrendszer gyengeségeinek és deficitjeinek a törésvonalai mentén. A kilencvenes évek elején még mindenki a zűrzavart érezte, most már akár a rendezettség élménye is eltöltheti a társadalmat, csakhogy ez éppenséggel a keleties zsákmány-kapitalizmus szervezettsége, amit az EU-szakértők jól ismernek Görögországból. Míg az államszocializmusban a tipikus hiánycikk az áru volt, addig a korai konszolidáció idején, a vadkapitalizmusban a tipikus hiánycikk a hiányzó állami intézmény vagy szabályozás, mint intézményi deficit. A korszakos politikai diskurzus még most is a nagy állam lebontásáról szól, ami valójában igaz is, de másfelől az állam már az átmeneti időszakban is igen gyenge volt, és azóta is csak tovább hanyatlott. Az intézményeket lehet is és kell is importálni, de ha ketten csinálják ugyanazt, akkor az nem lesz ugyanaz. A nyugati intézmények importjához erős és hatékony állam kell, vagyis nem elég lebontani a régi „nagy államot”, hanem fel is kell építeni az új államot, hogy legyen közrend, közbiztonság és „közműködés” általában, mint hatékony intézményeken alapuló „jó kormányzás”. Az intézményrendszerek se tartanak „örökké”, hanem 15-20 évenként ciklikusan megújulnak, sőt újabban a felpörgött globális világban még gyorsabban átalakulnak, ezért kerül a fejlesztő állam dinamizáló hatása mindinkább előtérbe.¹²

A jelenlegi rendszert Kelet-Közép-Európában viszont egyszerre jellemzi alulszabályozottság és túlszabályozottság, hiszen a gazdaság mindig új területre terjed ki, ezért mindig új szabályozórendszert kell kialakítani a normális működéséhez, mostanság pedig állandó megkésés, megújuló szabályozási deficit tapasztalható a külső-belső követelményekhez képest. Az EU egy szabályozott társadalom, de az új tagállamok elmentek a szabályok megkerülésén alapuló intézményrendszer kiépítése felé, amelyben a nyugatias intézmények helyett azok hamis kópiái vannak forgalomban. Az intézmények a formális jogi szervezési elvek szintjén nyugatiasak, de a tényleges működés rendező elvei keletiesek, mert a szabályok megszegése vagy megkerülése, azaz a szabályszegés vált alapszabállyá a társadalom működésében. Ez az egész strukturális válság legnagyobb rákfeneje, és a reformok legnagyobb akadálya, vagyis a strukturális válság elérte, befonta és jelentős mértékben kiszolgáltatottá tette az államot, ezért az államreform a kezdete és alapvető feltétele a strukturális válság leküzdésének. Most ebben a kérdésben is radikális változás kezdődött az államreform célkitűzésével, ezért kell egy pillantást vetni az Unió helyzetére és követelményeire a Lisszaboni Szerződés aláírása után.

A Lisszaboni Jelentés az év záró dokumentuma és különösen alkalmas az összefoglaló értékelés kialakítására, hiszen drámai erővel veti fel a „jó kormányzás” és társadalmi kapacitás kialakításának kérdését. A 2005 márciusában megújított Lisszaboni Stratégia hároméves ciklusa a végéhez közeledik, ezért minden tagországot felmérő jelentés készült 2007 végén. Az Európai Bizottság 2007. december 11-én megjelentette a stratégiai jelentését az Európai Tanács

2008. márciusi ülésére, s egyben elkészítette az új ciklusra (2008–2010) vonatkozó javaslatait. A Jelentés általános áttekintést ad az Unió állapotáról és értékelést minden tagország helyzetéről. A magyar kormány közreműködésével 2007. októberében már elkészült egy hosszabb értékkelő dokumentum a magyar Lisszaboni Programról, ami rövidítve beillesztésre került a Bizottság 2007. december 11-i átfogó anyagába. A Lisszaboni Stratégiához való érdemi csatlakozás a teljes tagsághoz való eljutás egyik legfontosabb aspektusa, mint „minőségi felzárkózás”, ezért a Jelentés voltaképpen felmutatja az új tagállamok – köztük a magyar fejlődés – jellegzetes negatívumait, és egyben jelzi a feladatait, amelyek egyben a strukturális válság leküzdésének fő útvonalát is jelentik. Nevezetesen a Bizottság az alábbi fő feladatokat jelöli ki Magyarországra: 1) a hátrányos helyzetű csoportok munkaerő-piaci helyzetének javítása; 2) a foglalkoztatás terén fennálló tartós regionális egyenlőtlenségek csökkentése és 3) az oktatási és képzési rendszerek reformja. Ezek a feladatok valóban a „növekedés és foglalkoztatás” (*growth and job*) stratégiai céljait jelölik meg, és az Unió alapértékeinek megfelelően pontosan kijelölik a szociális és területi kohézió szükségességét, mint egyben a strukturális válság leküzdésének főbb területeit.

Végző soron a fejlesztő állam, avagy az általa kiépített fejlesztéspolitikai intézményrendszer csak akkor lehet sikeres, „ha egy nagy kultúráváltó – mondhatni úgy is: modernizációs – projektnek a része. A fejlesztéseken kívül strukturális reformok és tudati átalakulás is kell hozzá. [...] Az uniós pénzek felhasználásának akkor van értelme, ha azokkal egyfajta modernizáció kényszeríthető ki a magyar társadalomból. Magyarországon elvileg létrejöttek nagyon nyugatos szerkezetek, egyfajta kapitalista gazdaság, modern európai jogszabályokkal, van egy modernnek tekinthető politikai struktúránk, legalábbis a jogszabályok szintjén.” Azonban súlyos figyelmeztetés az új tagállamok részére az is, hogy „az unióban az ilyenfajta felzárkózási kísérletek nagyobb része kulturális értelemben és a fenntarthatóság szempontjából nem volt sikeres. Innen nézve a fejlesztési terveink elsősorban nem is a pénzekről szólnak, hanem arról, hogy e pénzek segítségével megteremtünk-e végre egy korszerű, versenyképes struktúrát” (Bajnai, 2007: 12). Ez egy nagyon pontos feladat kijelölés a strukturális válság leküzdésére, s az elkövetkező évek fogják eldönteni, hogy a nyugati elvárások képesek lesznek-e európaizálni az új tagállamokban elterpeszkedett keleties szerkezeteket.

KONKLÚZIÓ: A KITELJESÜLT TAGSÁG CÉLRENDSZERE

A konszolidáció a gazdaságban és a politikában már megkezdődött, ezért ebben a vonatkozásban beszélhetünk már korai konszolidációról (Pridham–Ágh, 2001). Az uniós belépés azonban új ellentmondásokat és új perspektívákat

hozott, ami a tagállami konszolidációt egy évtizedes távlatban jelzi. A keleti kibővítés most először teremtett olyan történelmi helyzetet, amelyben a három szakasz, a formális belépés, a teljes csatlakozás és a felzárkózási folyamatban kialakuló eredményes-versenyképes tagság lényegesen elválik egymástól. Ezt a helyzetet lépcsőzetes belépésnek nevezhetjük, és a csatlakozás utáni válság nyilvánvalóan csak ebben a keretben vizsgálható, hiszen a formális tagságból adódó uniós követelmények teljesítése felfokozza és kiélezi a rendszerváltással megkezdődő strukturális válságot. Átmenetileg, a teljes tagság előtti időszakban a strukturális válság tetőpontra jut, és lezárulása csak a teljes, a „kiteljesült” tagság eléréseivel várható. Maga a tulajdonképpeni társadalmi rendszerváltás lényegében csak később, a felzárkózási szakaszban történik meg, ahogy Írország korábbi példája és Spanyolország mostani esete mutatja. Ez a periodizáció, vagyis a teljes tagság eléréseig tartó csatlakozás utáni időszak és a fellendülési időszak megkülönböztetése megfigyelhető több országban is, főleg persze a fentebb említett Írországban és Spanyolországban, amelyek igazán sikeresek a felzárkózásban, de a fordulat jelentkezik Portugáliában és Görögországban is. Az új tagországokban viszont sokan azért érzékelik úgy, hogy (még) nem volt „valódi” rendszerváltás, mert a társadalmi rendszerváltás még valóban nem ment végbe. A rendszerváltás valójában csak akkor és azzal fejeződik be, ha és amikor a politikai és a gazdasági után a szociális konszolidáció, majd a társadalmi rendszerváltás is megtörténik.

JEGYZETEK

- ¹ Frances Millard (2007: 37,53) a cseh, magyar és lengyel fejlődés összehasonlításánál a „post-EU malaise” kifejezést használja és a közös szociális problémákra vezet vissza. Heather Grabbe (2007: 124) a fenti országok EU szereplését tárgyalva az „anti-EU backlash” kifejezést használja és rámutat a populista pártok erőteljes térnyerésére. Ezen országok gazdasági fejlődésének közös és eltérő vonásait illetően lásd Greskovits–Bohle (2007). Lásd még Ágh, 2006a/b és 2007.
- ² Ez a tanulmány az OTKA „Európai kormányzás és magyar csatlakozás” (046919) című programja keretében készült, koncepcióját tekintve folytatja a „Magyarország 2020” MEH/MTA projekt vonulatát (Ágh–Tamás–Vértes, 2006 és Vértes–Viszt, 2006), és a magyar helyzet elemzésén keresztül mutatja be a csatlakozás utáni válságot. A jelen tanulmánnyal párhuzamosan írott „Uniós válságkezelés és magyar reformkényszer” (*Magyarország Politikai Évkönyve 2008*) című tanulmányban kifejezetten a csatlakozás utáni válság uniós okaival és hátterével foglalkoztam.
- ³ A *Népszabadság* 2007. november 17-i számában összeállítást közölt „Nincs az országban szociális válság” címen, amelyben a szakértők az adatok alapján kifejtik, hogy a 2007. évben bekövetkezett átlagbér csökkenés nem vezetett szociális válságra, mert nem történt lényeges változás az életszínvonalban. A kilencvenes évek elején azonban súlyos „szociális sokk” érte az átalakuló-demokratizálódó társadalmakat. Az 1992-es mélypontban a Human Suffering

- Index szerint valósággal „kiestek Európából”, ugyanis a 12 transzformációs ország a „moderate human suffering” kategóriájába került a világranglistán, amelyben rajtuk kívül nem volt más európai ország (Berend, 2007: 274). Lásd még Ferge (2000), Ferge (2006), Giddens–Diamond–Liddle (2006), Kvist – Saari (2007), Liddle (2007), Policy Network (2007), Spidla (2006) és Tang (2000).
- ⁴ A Bizottság 2007. október 17-én tette közzé a „Modernising social protection for greater social justice and economic cohesion” című anyagát (ec.europa.eu/employment_social/news/2007/oct/active_inclusion) és felszólította a tagállamokat, hogy 2008. február 28-áig fejtsek ki a véleményüket ebben a kérdésben.
- ⁵ Bajnai Gordon (2007: 11–12) egy 2007. decemberi interjújában pontos társadalmi jellemzést ad: „A magyar társadalomban a preindusztriális vagy prekapitalista-félfeudális struktúráktól egészen a posztmodernig sok minden jelen van – és nem a posztmodern a domináns, az biztos.”
- ⁶ Az IDEA BM/ÖTM program (2002–2007) számos kiadványában – így az Intézményi Reformok Zöld Könyvében is – a társadalmi-területi konfliktuskonténereket részletesen bemutattuk. Lásd legutóbb Kaiser–Ágh–Kis–Varga (2007), Adler–Munkácsi (2007) és Bíró–Molnár (2007), a magyar civil társadalom vonatkozásában pedig Kovács–Villányi (2007).
- ⁷ A kapacitáshiány kérdésében a közszolgáltatások visszaeséséből adódó negatív következményeket az oktatás területén egyrészt a PISA vizsgálatok tárták fel, másrészt az egészségügy helyzete szintén a versenyképességünket rontó tényező (Palócz, 2006). Laki László a témát felvázolva jelzi, hogy a lakosságban jelentősen megnőtt a depressziósok aránya, ami a „társadalmi” egészségkárosodás legjellegzetesebb tünete (Laki, 2006: 184). A Magyarország 2002 MEH/MTA projektben Fazekas Károly dolgozta fel részletesen a foglalkoztatás belső problematikáját és stratégiai kilátásait (lásd legutóbb Fazekas, 2006). Itt jelzem azt is, hogy Bartal (2005), Bódi (2004) és Kákai (2004) rendkívül adatgazdag monográfiái feltérképezik a magyar civil társadalmat.
- ⁸ Közél egy évszázados visszatekintéssel veszi számba a múlt terheit a 2007. február másodikán közzétett, Gönczöl Katalin által kiadott jelentés is.
- ⁹ A fejlesztő államról és a második Gyurcsány kormány reformjairól másutt részletesen írtam, lásd Ágh, 2007a/c, lásd még Lakner, 2007.
- ¹⁰ A magyar érdekképviseleti szférát a „liberális” és a „koordinált” piacgazdaság eléggé zavaros és áttekinthetetlen keveréke jellemzi. Bár hosszabb távon elmozdulás lehet a koordinált, kontinentális modell felé, a különbségek várhatóan mégis sokáig fenn fognak maradni (Neumann, 2006: 405, 421, 428).
- ¹¹ A ‘state capture’ fogalma – összekapcsolva a gyenge állam jellemzésével – szélesen elterjedt az „átmeneti gazdaságokat”, különösen a poszt-szovjet államokat illetően (Hellman et al., 2003; Iwasaki–Suzuki, 2007). Az állam elfoglalása azt jelenti, hogy bizonyos csoportok képesek illegitim eszközökkel az őket érintő állami szabályozást jelentősen a saját javukra befolyásolni. A hazai vitákban lásd Bokros Lajos „A vállalati kultúra típusai az átmeneti gazdaságban” (*Népszabadság*, 2007. december 22.).
- ¹² A Financial Times egy egész oldalas cikkben (The new capitalism: How unfettered finance is fast reshaping the global economy, 2007. június 19.) jellemezte az „új kapitalizmust” azzal,

hogy a gyorsan változó üzleti világ nyomására az állami-politikai szférában állandóan szabályozási deficit keletkezik. A jogállami felszín alatti hazai torzulásokat jól bemutatja Fleck (2006) tanulmánya.

- ¹³ A Jelentés *Communication from the Commission to the European Council* (Brussels, 11. 12. 2007 – COM(2007) 803 final) címen jelent meg. Az új tagállamok és a Lisszaboni Stratégia viszonyáról lásd Ágh (2008), Botos (2007), Samardzija (2006).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adler Judit – Munkácsy Anna (2007): A gazdaság humán oldala – Foglalkoztatás és oktatás Magyarországon. In Karsai – Vértes (szerk.): *Cikkek a cakkokról: Múlttelenzés és jövőkép*, Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Ágh Attila (2004): A rendszerváltás tragikus befejezetlensége. In *Egyenlítő*, 2004/1. szám, 2004. január.
- Ágh Attila (2006a): *Eastern Enlargement and the future of the EU 27*. Budapest, Together for Europe Research Centre.
- Ágh Attila (2006b): East-Central Europe: parties in crisis and the external and internal Europeanization of the party system. In Burnell (ed.): *Globalising Democracy: Party politics in emerging democracies*. London and New York, Routledge.
- Ágh Attila (2007): Bumpy Road ahead in East Central Europe: Post-accession crisis and social challenge in ECE. In Ágh – Ferencz (eds): *Overcoming the EU Crisis: EU perspectives after the Eastern Enlargement*. Budapest, Together for Europe Research Centre.
- Ágh Attila – Ferencz, Alexandra (eds): (2007): *Overcoming the EU Crisis: EU perspectives after the Eastern Enlargement*. Budapest, Together for Europe Research Centre.
- Ágh Attila (2007a): A fejlesztő állam feladatai és a rendszerváltás kiteljesítése. In *Pénzügyi Szemle*, 3-4. szám.
- Ágh Attila (2007b): Egy év magány: a reformkormány első éve. In *Mozgó Világ*, 8. szám.
- Ágh Attila (2007c): Intézményi versenyképesség és EU-felzárkózás. In *Fejlesztés és Finanszírozás*, 4. szám.
- Ágh Attila (2008): Completing the EU membership in Central Europe: Lisbon Strategy and the qualitative catching-up process. In Bos–Dieringer (eds.): *Die Genese einer Union der 27: Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Ágh Attila – Tamás Pál – Vértes András (szerk.) (2006): *Fehér könyv: Magyarország 2015 – Jövőképek*. Budapest, MTA-MEH projekt, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Ágh Attila – Somogyvári István (szerk.) (2006): *A közigazgatási reform új perspektívái*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Bajnai Gordon (2007): Nagyon könnyű megbukni. Interjú – készítette Bojtár B. Endre és Bundula István. In *Magyar Narancs*, 2007. december 20.

- Bartal Anna Mária (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest, Századvég.
- Berend, Ivan (2007): Social shock in transforming Central and Eastern Europe. In *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 40, 269–280.
- Bíró Péter – Molnár László (2007): Foglalkoztatottság és települési fejlettség. In Karsai – Vértes (szerk.): *Cikkek a cakkokról: Múlttelemzés és jövőkép*, Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Bódi Gábor (2004): *Versenyhelyzetben: A civil szervezetek forrásszerzési lehetőségei az Európai Unióban*. Budapest, Századvég.
- Bos, Ellen – Dieringer, Jürgen (eds.) (2008): *Die Genese einer Union der 27: Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Botos Balázs (2007): A Lisszaboni Program megvalósulása Magyarországon. In *Fejlesztés és Finanszírozás*, 4. szám.
- Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Burnell, Peter (ed.): (2006): *Globalising Democracy: Party politics in emerging democracies*. London and New York, Routledge.
- Csike Klára – Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport, 14. kötet.
- Fazekas Károly (2006): A magyar foglalkoztatási helyzet jelene és jövője. In Vizi–Teplán–Szentpéteri (szerk.): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest, MTA.
- Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet kiadása.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Fleck Zoltán (2006): Igazságszolgáltatás reform közben. In Ágh – Somogyvári (szerk.): *A közigazgatási reform új perspektívái*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Giddens, Anthony – Diamond, Patrick – Liddle, Roger (eds.) (2006): *Global Europe, Social Europe*. Cambridge, Polity.
- Gönczöl Katalin (szerk.): (2007): *Vizsgálati jelentés a 2006. szeptemberi-októberi fővárosi demonstrációkkal, utcai rendezvényekkel és rendfenntartó intézkedésekkel kapcsolatos eseményekről*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal.
- Grabbe, Heather (2007): Central and Eastern Europe and the EU. In White et al. (eds.): *Developments in Central and East European Politics 4*. New York, Palgrave-Macmillan.
- Greskovits Béla – Bohle, Dorothee (2007): A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában. In *Politikatudományi Szemle*, No. 2.
- Gyurcsány Ferenc (2007): „A népszerűségnek sok gazdája van, a nehézségeknek kevesebb” – interjú, készítette Rádai Eszter. In *Mozgó Világ*, 12. szám.
- Hack József (2006): A politikai preferenciák, érdekek hatása az anyagi helyzet észlelésére. In Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Hellman, J. S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2003): Seize the state, seize the day: state capture and influence in transition economies. In *Journal of Comparative Economics*. Vol. 31, 751–773.

- Iwasaki Ichiro – Suzuki Taku (2007): Transition strategy, corporate exploitation and state capture. In *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 40, No. 4.
- Kaiser Tamás – Ágh Attila – Kis-Varga Judit (szerk.) (2007): *Régiók Magyarországa I-II*, Budapest, MTA Kiadó.
- Kákai László (2004): *Önkormányzunk értetek, de nélkületek: Pártok és civil szervezetek a helyi társadalomban*. Budapest, Századvég.
- Karsai Gábor – Vértes András (szerk.) (2007): *Cikkek a cakkokról: Múlttelemzés és jövőkép*. Budapest, GKI Gazdaságkutató Zrt.
- Kovács Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In Kovács (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Kovács Imre – Nagy Kalamász Ildikó (2006): Társadalmi és területi egyenlőtlenségek. In Kovács (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Kovács Imre (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Kovács Balázs-Villányi Viktória (2007): „Hungary. In: *Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia*, New York: Freedom House
- Kvist, Jon – Saari, Juho (2007): *The Europeanisation of social protection*. Oxford, Polity Press.
- Ladányi János (2007): Az antiszegregációs programok szükségességéről és lehetőségeiről. In *Kritika*. 2007/10. szám, 2007. október.
- Laki László (2006): „Az ifjúság a magyar társadalomban. In Kovács (szerk.):
- Lakner Zoltán (2007): Hátra arc és biankó csekk: Pártok, vezérek, reformok 2006-2007-ben. In *Egyenlítő*, 2007/7-8.
- Liddle, Roger (2007): *A New Social Europe*. URL = www.policy-network.net/researchprogrammes.
- Millard, Frances (2007): The Czech Republic, Hungary and Poland. In White et al. (eds.): *Developments in Central and East European Politics 4*. New York, Palgrave-Macmillan.
- Neumann László (2006): „Az érdekvérvényesítés intézményeinek működése. In Kovács (szerk.): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Budapest, Napvilág.
- Palócz Éva (2006): Az egészségügy és a versenyképesség kapcsolata. In Vizi–Teplán–Szentpéteri (szerk.): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest, MTA.
- Policy Network (2007): *European Social Model – Social Lisbon: A New Agenda for Europe*. 21 June 2007, URL= www.policy-network.net/researchprogrammes.
- Pridham, Geoffrey – Ágh Attila (eds): (2001): *Prospects for democratic consolidation in East-Central Europe*. Manchester – New York, Manchester University Press.
- Rasmussen, Poul – Delors, Jacques (2007): *The New Social Europe*, Brussels: Party of European Socialists (PES).
- Samardzija, Visnja (ed.) (2006): *Reforms in Lisbon Strategy Implementation: Economic and Social Dimensions*. Zagreb, Institute for International Relations.
- Spidla, Vladimir (ed.) (2006): *A report by the European Social Network* (www.esn-eu.org).

- Stark, Antal (2007): Gazdasági rendszerváltás a volt szocialista országokban. In *História*, No. 1.
- Szabó László (2006): Fejlesztéspolitika és az európai uniós felzárkózás. In *Fejlesztés és Finanszírozás*, 1. szám.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tang, Helena (ed.): (2000): *Winners and Losers of EU Integration*. Washington D. C., The World Bank.
- Terták Elemér (2006): Az Európai Unió 2007-2013. évi pénzügyi keretéről. In *Pénzügyi Szemle*, 2. szám.
- Vértes András – Viszt Erzsébet (szerk.) (2006): *Tanulmányok Magyarország versenyképességéről*, Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Vizi E. Szilveszter – Teplán István – Szentpéteri József (szerk.) (2006): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest, MTA.
- White, Stephen – Butt, Judy – Lewis, Paul (eds.) (2007): *Developments in Central and East European Politics 4*. New York, Palgrave-Macmillan.